

A SZOCIÁLIS ÉS NEMZETISÉGI KÉRDÉSEK ÖSSZEFÜGGÉSE A RUSZINOKNÁL 1887—1918 KÖZÖTT

A polgári történetírás és politológia külön elmélete szerint bizonyos népeknek állítólag *nincs saját történelmük*. Olyan népekről van szó, amelyeknek nem volt saját kizsákmányoló feudális vagy polgári — osztályuk, amely jobbágy-sorba kényszeríthette volna népét, hanem valamely más nép uralkodó osztálya zsákmányolta ki és igazta le őket.

Ilyen népek csakugyan léteztek, hiszen gyakran előfordult a történelem folyamán, hogy valamely népet más nemzet uralkodó osztálya kényszerített rabigába. Az ilyen népeknél vagy nem is fejlődhetett ki a kizsákmányoló osztály, vagy pedig a leigázók az idegen kizsákmányolók szolgálatában álltak. Ennyi mindenesetre igaz az említett polgári elméletből; az viszont már egyáltalán nem felel meg a tényeknek, hogy az ilyen leigázott népeknek nincsen meg a maguk történelme. Csupán arról van szó, hogy ez a történelem rendkívül bonyodalmas, sokkal összetettebb, mint azoknak a népeknek a történelme, amelyeket saját felsőbb osztályuk zsákmányolt ki.

Erre vonatkozik Lenin egyik megállapítása is: „Macedóniában a törökök, a muzulmánok voltak a nagybirtokosok, míg a szlávok, a keresztények jobbágy-sorsban éltek. Emiatt az osztályellentéteket nemzeti és vallási ellentétek élezték ki.”

A Dunamelléken és a Kárpátokban, a régi Magyarországon az volt a helyzet, hogy az alkotmányos rend értelmében csupán egyetlen és egységes magyar nemesség létezett, minélfogva a többi népből származó nemes elmagyarosodott, mert csupán mint magyar nemes élvezhetett előjogokat. Az egyház a társadalmi ranglétra legfelsőbb fokán állt, de csupán a katolikus papok mentesültek a kizsákmányolás alól, csak ők kerülhették el a jobbágyok sorsát, sőt ők még a tizedet is behajthatták saját híveiktől.

Igy kényszerült gyakran a nem magyar papság a katolikus egyházhoz való csatlakozásra, szövetségre, a görögkatolikus egyházba. Ez történt a ruszinoknál is, akik ily módon jutottak saját felsőbb osztályukhoz, de csupán rövid időre. Ugyanis miután osztálybelileg elkülönültek saját népüktől, az egyház tagjai beolvadtak az uralkodó nemzet soraiba, elidegenedtek, mint általában a ruszin értelmiség, legalábbis a Kárpátalján, ahol a XIX. század végén és a XX. század elején teljesen elmagyarosodtak a nagybirtokos tőkével rendelkező uralkodó osztály oldalán, amely akkor már szilárd kapcsolatban állt a pénztöke hordozóival. Így váltak a ruszinok a Kárpátokban nem olyan néppé, amelynek *nincs történelme*, hanem olyanná, amelynek *nem volt saját uralkodó osztálya*. Ennélfogva a ruszinoknál az osztályellentéteket nemcsak a nemzeti, hanem a vallási, az egyházi ellentétek is bonyolították, éspedig épp a XX. század elején, amikor — újabb ellentéteket keltve — a schisma (szkizma), a pravoszlávságra való áttérés körül is megkezdődtek a harcok: nem a feudalizmus időszakában tehát, hanem az imperializmus korában, az első világháború küszöbén, Bácskában pedig, Santova faluban valamivel korábban. Az osztályharc tehát — nemzeti alakján kívül — ismételten vallási formájában is felvetődött!

Ennél jóval előbb, alig néhány évtizeddel a szövetségre lépés után, a ruszinok fegyveres harcba kezdtek a Kárpátokban a kizsákmányolók ellen: először a XVIII. század elején Bece, Esze Tamás és Rákóczy alatt, majd 1848—49-ben, ugyancsak a magyar forradalmárok oldalán — eleinte —, tehát nem mint reakciós magyarosodók, hanem mint forradalmi antifeudális harcosok, akik-

nek forradalmi együttműködését a magyarokkal: Esze Tamással vagy Vasvá-
rival, illetve a románokkal: Gligor Pincével és Avram Jankóval kizárólag a
testvériség-egység megnyilvánulásának tekinthetjük, nem pedig magyarosodás-
nak, hiszen magyarosodásnak csak azt a reakciós együttműködést nevezhetjük,
ami a magyar kizsákmányoló osztály oldalán ment végbe.

A kiegyezéstől, az elmúlt évszázad hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdve
az antifeudális harc fokozatosan átalakul tőkésellenes harccá, amely párhuzam-
osan folyik a magyarosítás elleni és egyben a pravoszlávságért indított
küzdelemmel.

Mielőtt azonban ezekre az újkori harcokra áttérnék, előbb még szólnom
kell a ruszinok szociális-gazdasági helyzetéről, s ezt bizonyos statisztikai ad-
atokkal is szemléltetnem kell. S mielőtt még a Jugoszláviában élő ruszinok
sorra kerülnének, beszélnem kell a kárpátaljai helyzetről és eseményekről,
melyek nemcsak a ruszinokkal, de a vajdasági szerbekkel is kapcsolatban
álltak.

Mindezt fontosnak tartom, mivel a ruszinok 1887—1918 között úgyszólván
semmiféle politikai akcióba nem bocsátkoztak bele, minélfogva történelmük
ebben az időszakban inkább az állapotok, a helyzet és a folyamatok története
és sokkal kevésbé az akcióké és eseményeké. Ez a történelem túlnyomórészt
a gazdasági-szociális helyzetet, a modern osztályharc kezdetét, az osztály- és
nemzeti tudat ébredését, az egyház helyzetét, a néprajzi kutatásokat és a
népművészeti tárgyak gyűjtését, a művelődési és tudományos ténykedés meg-
indulását ábrázolja — s ezt az állapotot csupán hézagosan szövik át az egyes
akciók, mivel a ruszinok egészen 1918-ig nem jutottak el arra a fokra, hogy
létrehozták volna saját polgári parlamentáris pártjukat, mint ahogyan — a
magyarok mellett — a szerbek, a románok, a szlovákok és a németek létre-
hozták, a horvátoknak pedig külön nemzeti területük volt, tehát megvolt a
saját területiális autonómításuk. Így tehát, ha nagy ritkán szavazati joghoz
jutottak, csak a magyar nemzetiségű képviselőjelöltekre szavazhattak, jobbra
a kormány képviselőire.

A statisztikai adatok szerint 1910-ben a ruszinok száma az egész akkori
Magyarország területén 472 000 volt, vagyis az összlakosság 2,5%-a, noha akko-
riban az emigránsok aránya a 38%-ot is elérte.²

Többségükben földművesek, kistulajdonosok és agrárproletárok voltak,
úgyhogy

— a földművesek — a szegényparasztság — 73%-a a földeknek csupán
9,3%-át birtokolta (0-tól 10 holdig), s ez is többnyire terméketlen hegyvidéki
föld volt, míg a kisbirtokosok száma (10 holdon felüli birtokkal) 25% volt,
s ezek a földterület 17,63%-át vallották magukénak. Kulákgazdaságok és nagy-
birtokok nem voltak a ruszinok kezén, s ezeknek száma egyébként is mind-
össze 2,2% volt, de ők birtokolták a földterületek 28,35%-át, vagyis csaknem
az összterület egyharmad részét.³

Az agrárproletariátus létszámát nehéz lenne megállapítani, mert a sta-
tisztikai adatok ilyen szempontból teljesen megbízhatatlanok: összességükben
sokszor a 100%-ot is meghaladják, 113—121%-ot tesznek ki?! Így egészen
érthetetlen, hogyan értelmezhetjük azokat a számokat, amelyek szerint az
agrárproletárok számaránya 31, a félproletároké 26, a munkásoké pedig külön
57%, ami összesen 114%-ra rúg. Egyébként a ruszinok összlétszámából Bács-
kában 1,1, Szerémszégben pedig 1,2% élt.⁴

A nagybirtokok vagy magánkézben voltak (magyarok, németek kezében),
vagy állami és községi tulajdont képeztek, illetve kisérszt az egyházhoz tar-
toztak:⁵

— nagybirtok magántulajdonban	29,18%
— nagybirtok állami tulajdonban	23,07%
— nagybirtok községi tulajdonban	15,27%
	<hr/>
	67,63%
— kisbirtokok aránya	32,48%.

Egy másik, ugyancsak pontatlan statisztikai adattár szerint 1910-ben a ruszinok 89%-a földműveléssel foglalkozott, 15,8%-a mezőgazdasági munkás, 3,1%-a pedig mezőgazdasági szolga volt, míg a gyáripárban és a kisipárban 3,5%-uk dolgozott. Az írástudók aránya 22, az analfabétáké 78% volt, s az összes ruszinok közül mindössze 274 fejezett be középiskolát.⁶

Egy másik szöveggyűjtemény szerint⁷ a parasztok száma a 93%-ot is elérte a ruszinoknál, s ezeknek 30%-a agrárproletárnak számított.

Egy haladó gondolkodású magyar szociológus, Aradi, aki egészen a ruszinok, és általában is a dolgozó nép oldalán állott, úgy vélekedik, hogy Bereg megyében összesen 219 000 hold földet birtokolt az állam, míg Schönborn grófnak például 240 000 hold képezte tulajdonát, s rajta kívül a megyében még 45 nagybirtokos élt. Zemplén megyében a földek 4%-a képezett törpebirtokot, míg a nagybirtokok a területek 50%-át foglalták magukba. Ha a hűbérúr úgy kívánta, a kataszteri hatóság egyszerűen átírta a parasztbirtokot a nagybirtokos vagy az állam tulajdonába. Az *elsődleges felhalmozódás* itt tehát még teljes lendülettel folyt a XX. században is!⁸

Perényi⁹ szerint a parasztok száma ugyancsak 89, a kisiparosoké pedig 4% volt, szám szerint pedig, az 1300 mesteremberen kívül, 19 819 napszámost és 4743 szolgát említ. A birtokmegosztást a ruszinoknál a következőképpen mutatja be:

— a 0—5 holdas gazdaságok száma	13 132
— 5—10 holdas gazdaságok száma	24 977
— 10—50 holdas gazdaságok száma	16 703
— 50—100 holdas gazdaságok száma	366
— 100—1000 holdas gazdaságok száma	56
— 1000 holdon felüli gazdaságok száma	1

A legjelentősebb ágazatban, az erdőgazdálkodásban, összesen 60 vállalatban a foglalkoztatottak száma 5793 volt, közöttük — szinte kivétel nélkül szakképzetlenek — 1657 ruszin.

Egy magyar nyelvű „ruszin lap” szerint a ruszinok 86 százaléka írástudatlan, 39 százaléka még a XX. században sem jár iskolába, s a nyomoruk leírhatatlan. E lap szerint Bácskában 10 814 görögkatolikus él, vagyis 1,8%, Torontál megyében 0,6, Temes megyében viszont 2,6%.¹⁰

Ilyen nyomorúságos helyzetben élt ez a nép a statisztikai adatok szerint, s mindezt csak még szemléletesebbé teszik a szociológiai és politikai irodalmi anyagok, amelyek megállapítják, hogy a ruszin népek 1) nincs saját osztálytagozódása, nincs irodalmi nyelve, olyan nyelve sincs, amelyet minden ruszin egyaránt megértene, amely mindenki számára elérhető lenne, amely nem *osztályjellegű*, hanem a ruszinok *nemzeti* nyelve lenne; 2) a ruszin népet még csak olyan csoportosulásnak sem tekinthetjük, amelyet nemzetiségnek nevezhetnénk, tehát magyarosítani *kell*, mert csak az *asszimilálódást* érdemli meg, mindenekelőtt a cirillírás betiltásával stb.¹¹

Ilyen véleményen volt a ruszin parlamenti képviselő, A. Beszkid is, aki azt tartotta, hogy a ruszinokat könnyű fanatikussá tenni, mert kultúrálatlanok — akárcsak 1000 évvel ezelőtt —, értelmiségi rétegük viszont, még csak a bírák és a bírósági tolmácsok sem tudnak ruszinul. Ezért elsősorban a következőkre van szükség: segíteni kell a nép gazdasági állapotán, meg kell oldani szociális kérdéseiket, mert ami bántja őket, az a *gazdasági nyomor* és a körülöttük lévő *nagybirtokok*, meg az a tény, hogy a nép 82%-a írástudatlan.¹² Szabó Oreszt, az állami funkcionárius ugyancsak azon a véleményen van, hogy a pravoszláv hitre való áttérés — politikai mozgalom, ami a szociális nyomornak és annak a következménye, hogy a hatóság nem érti a nép nyelvét.¹³

A történésez Perényi azt állítja, hogy a nép gyarmati sorban él; még a XX. században is, de mindenesetre 1887 után is *robotmunkára* van kényszerítve, azaz hálából ingyenmunkát kell végeznie, amiért foglalkozáshoz jutott, vagy amiért saját elidegenedett értelmisége valamilyen szolgálatot tett neki.¹⁴ Másrészt pedig, ha valaki nem szavaz a magyar képviselőre vagy tőkésre, az semmiképpen sem juthat állandó munkához.

Kevés az olyan kultúrmunkás (mint például Volodimir Hnatjuk vagy a bácskai M. Vrabelj), aki be akarja bizonyítani, hogy a ruszinok még nem magyarosodtak el, s hogy megvannak a saját értékeik, amelyeket önnön — elidegenedett — értelmiségük sem ismer, s ezért lenéz, mert már olyannyira elmagyarosodott, hogy saját népe nyelvét sem ismeri.¹⁵

M. Majer szerint is, amíg 1848 és 1860 között még nagyon sok ruszofil volt közöttük, addig 1867—1870-től, de különösen a múlt század nyolcvanas éveitől kezdődően egészen 1918-ig állandóan növekedett Magyarországon az asszimilált ruszinok száma, az értelmiség tagjai pedig már 1890-től egyszerűen görögkatolikus vallású magyaroknak vallják magukat, s miután Pestre költözöknek, magyar liberálisokká, kormánypártiakká válnak, mint például Pasztell, Rabár, Bonkaló, Hódinka, Szabó Oreszt stb. Később azonban — a ruszin tudat ébredése nyomán — megjelenik a ruszin irányzat is. Az egyház ugyanakkor továbbra is a konzervatív magyar arisztokráciát és az „agrárosokat”, a klerikális parasztpártot támogatja,¹⁶ azokat az erőket tehát, amelyek csekély engedmények árán megnyerték maguknak saját proletariátusukat és a többi nép proletariátusát is — azt a legreakciósabb magyar uralkodó—urasági réteget támogatva tehát, amelynek vezetéi között ott volt Károlyi Sándor és Zichy Nándor gróf, meg Darányi, a mezőgazdaságügyi miniszter, minden magas rangú funkcionáriusával együtt, közöttük az az Egan Ede is, akinek ún. „hegyvidéki akciójáról” még majd szólni fogunk. Egan világosan látta a helyzetet, és kimondta, hogy a nemzetiségi kérdés a ruszinoknál egyben szociális kérdés is, mert a népnek semmije sincs, az uraknak, a „pánoknak” pedig mindenük megvan! Ezért hajlamos a nép a lázongásra, s harci kedvét csak ígéretekkel és apró engedményekkel lehet enyhíteni. Épp úgy ír, beszél és cselekszik tehát, mint egyes bánátiak az 1897-es lázongások után, közöttük például Jaša Tomić.¹⁷

Később még nyíltabban beszélt erről a kérdésről az ismert magyar liberális, Hegedűs Lóránt. A nemzetiségi kérdés szerinte egyben szociális kérdés is. A földéhség mellett számot kell vetni a zsidó kocsmárosok és kereskedők uzsoráskodásával, továbbá az osztrák, tehát idegen ipari tőkével, valamint az adókkal és járulékokkal, nem utolsósorban az egyházi adókkal. Ez a paraszti nép, mondja, még a bűzát is venni kényszerül, húst pedig éveken át nem lát. A 42 faluban mindössze 6 tanító él. Az ipar fejletlen, tehát nem készíthető a kivándorlást. Kisebb földparcellákat csak azok vásárolhatnak, akik távoli munkavállalásokról térnek haza. Ezért ő is le akarja szerelni a népet, és helyesli Egan akcióját.¹⁸ Annál is inkább, mivel — szerinte — két sokkal nagyobb veszedelem fenyegeti az uralkodó nép uralkodó osztályát: a szocializmus és az ún. pánszláv agitáció, vagyis a nemzeti tudat ébredése a ruszinok körében.¹⁹

A Kárpátokban uralkodó nyomor miatt a ruszinok a magyar Alföldre, Vajdaságba, Horvátországba stb. járnak dolgozni, leginkább mint idénymunkások, akik tavasztól ősziig idegen nagybirtokokon dolgoznak, vagy olyan ipari ágazatokban helyezkednek el, amelyek még nem urbanizálódtak, s amelyeknek munkásait egy kicsit még „csavargóknak” tekintik, mert fél lábbal még falun élnek, földműveléssel is foglalkoznak, mint például a beocsiniak. Ezekbe az ágazatokba tartozott az erdőgazdálkodás és fafeldolgozás, építőanyag (tégla és cement) gyártása stb. A vándormunkások így természetes kapcsolatot hoztak létre egyfelől a vajdasági, a horvátországi, szlovéniai és boszniai ruszinok, másfelől pedig a kárpátaljai ruszinok között, minthogy egyébként a vajdaságiak igen messzire estek a kárpátaljaiaktól, és pedig nem csupán területileg-földrajzilag, hanem gazdasági-szociális szempontból is, hiszen itt sokkal kedvezőbb körülmények között éltek — mint parasztok anyagilag is, s műveltségük szintén magasabb fokú volt. Erre később még visszatérek.

Általános érvényűnek tekinthető, hogy a hűbéri rendszerben a mi vidékeinken az elégedetlenség és az osztályharc háromféle formában mutatkozott meg a fejlődés különböző fokain: 1) migráció, menekülés; 2) a szegénylegények kisebb csoportjainak harca; 3) a nép fegyveres felkelése. Nem csupán a ruszinok voltak azok, akik még 1900 táján is idénymunkásokká, a mezőgazdaságban, az alacsonyabb rendű iparban és a közlekedésben napibéres munkásokká váltak, hogy azután hosszabb vagy rövidebb időre kivándoroljanak Amerikába, ahonnan egy részük mégis visszatért — miután megtakarított annyi pénzt, hogy megvásárolhatott magának egy kisebb földterületet, ami rendkívül

drága volt, mivel a nagybirtokok jelentős részét ún. „elidegeníthetetlen földterület”, *fideicommissum* képezte, amit nem lehetett eladni.

A kivándorlókról és visszatérőkről el kell mondani azt is, hogy hazatérésük után ők voltak az első öntudatos ruszinok a hazájukban, a Kárpátokban, miután Amerikában sokféle agitációs munka folyt mind a szlovákok, mind a ruszinok körében. Minthogy az idénymunkások többsége ruszin volt, a kivándorlók között is ők voltak viszonylagos többségben a Magyarországon élő népek közül.²⁰ Ott voltak azok között a munkások között is, akik aratás idején mint sztrájk törők jelentek meg Mezőhegyesen — ám igen sokszor ők maguk is sztrájkba léptek, amikor csak tudatára ébredtek saját szerepüknek.²¹ Ezek az öntudatos proletárok is összekötőivé váltak a ruszinoknak — a Kárpátok és a vajdasági rónaság meg Szerémség között.²²

A kivándorlók száma 1870-ig eléggé kicsi volt, a következő évtizedtől kezdve azonban a kivándorlás tömegjelenséggé válik, és 1906—7-ben éri el tetőpontját. Összességében nézve milliós létszámról volt szó, s közöttük a ruszinok meg a vajdaságiak voltak a legtöbben, szinte kivétel nélkül mezőgazdasági proletárok.²³

Legtöbbjük az Egyesült Államok bányavidékein és ipari központjaiban telepedett le,²⁴ de csak ritkán váltak szakképzett munkásokká. Ennek ellenére viszonylag szép összegeket küldözgettek haza, s így idehaza is sokan az idegenben megkeresett pénzből éltek, a többit pedig félretették földvásárlásra, miközben a föld ára egyre magasabbra szökött.²⁵ Ez a sors mindenesetre nagyon emlékeztet a korabeli macedónok helyzetére is.

A tömeges kivándorlás kétszeresen is sújtotta a nagybirtokosokat és a tőkéseket: egyrészt csökkent a munkanélküliek tartalékserege, tehát azoknak a létszáma, akik a legolcsóbban voltak kénytelenek eladni munkaerejüket — miáltal a munkaerő megrágult, és csökkenni kezdett a profit. A *kivándorlás* tehát úgy hatott, mint az *osztályharc* elsődleges, *legalacsonyabb formája* — mint szakszervezeti harc. A másik károsodás azáltal érte a tőkéseket, hogy az amerikai bánya- és ipartelepeken foglalkoztatott ruszinok tudatára ébredtek saját osztálybeli és nemzetiségi hovatartozásuknak. A tőkések, a nagybirtokosok és a kormánypártiak Magyarországról hiába alapították meg *saját* szervezeteiket Amerikában — törekvéseik nem jártak eredménnyel. Megpróbálták befolyást gyakorolni az Amerikában dolgozó ruszin munkásokra a reakciós fehérórosz agitátorok is, de ők sem érthettek el számottevő eredményeket.²⁶

Minthogy a visszatérők odahaza is folytatták felvilágosító munkájukat, a magyar kormány különféle ellenintézkedésekhez folyamodott. Ezek közé tartozott a „közművelődési” akció meg a már említett gazdasági-szociális jellegű „hegyvidéki akció”. A magyar újságokon kívül (az Eperjesi Lapok és a Görög-Katolikus Hírlap mellett) a kormány anyagi támogatásban részesítette azokat a helyi jellegű ruszin nyelvjárású lapokat is, amelyek voltaképpen a további magyarosításhoz igyekeztek megfelelő légkört teremteni. Ezek az újságok olyan messzire mentek, hogy a *ruszin* szavakat *magyar* betűkkel, a magyar helyesírás szabályai szerint írták, például így: *Nase otecsesztvo*. Még a *Nedilja* is a kormány szerve volt, noha munkatársai és szerkesztői között ruszin hazafiak is dolgoztak — abban a meggyőződésben, hogy ezen az úton is el lehet jutni a kívánt célhoz. A kormánynak tulajdonképpen az volt a szándéka, hogy megteremtse a ruszinok helyi jellegű irodalmi nyelvét, elválasztva őket az ukrainaiktól és a nagyorosztól. A lap egyik legismertebb munkatársa és szerkesztője a bácskai ruszin tanító, Mihail Vrabelj volt, aki népművészeti tárgyak gyűjtésével, néprajzzal is foglalkozott. A kormány tehát nem valósíthatta meg szándékát.

Ugyanezt állapíthatjuk meg Egan „hegyvidéki” ruszin akciójáról is. Ahogy nem koronázta siker Darányi miniszter és Jaša Tomić törekvéseit, ilyen sorsra kellett jutnia az agrár-klerikális irányzat másik képviselőjének, Egan Edének is. Ennek egyik magyarázata az, hogy a XX. században már a ruszinok is eléggé öntudatosak voltak, s nem lehetett őket apró engedmények árán leszerelni, másrészt pedig a nagybirtokosok és a kormány nem is akart adni valamit igazán a népnek. Az engedmények olyan jelentéktelenek voltak, hogy azokkal még az árulókat sem lehetett lekenyerezni, nem pedig az egész népet.²⁷ Az állam ugyanis felvásárolt bizonyos mennyiségű földterületet gróf

Schönborntól, majd felparcellázta, hogy bérbe adja a népnek. Összesen 12 622 holdról volt szó, amit 4102 családra osztottak szét. Amint már említettük, a ruszinok száma megközelítette a félmilliót, vagyis a 100 000 családot, s közülük összesen 4000 család, vagyis minden 25. háztartás jutott földhöz. Emellett a földet csak bérbe kapták, családonként legfeljebb 3 holdat, mégpedig a gyöngye, hegyvidéki földből; így azután a birtokbérli családok sem tudtak miből élni. Egyébként a mezőgazdasági minisztérium adatai szerint a szóban forgó földterület 2/3 része legelő volt, s csak 1/3 része szántóföld; igaz viszont, hogy a bérlet összege is rendkívül kicsi lett volna. A terv értelmében a föld mellett az állam jószágot is adott a földműveseknek, elsősorban tehenet és birkát, ugyancsak bérleményként, de nem többet, mint (pl. 1898-ban) 100 tehenet.²⁸

A hegyvidéki akció tehát nem járhatott eredménnyel, s a harc folytatódott — de olyan fegyverrel, amely még mindig a középkorra emlékeztetett, amikor az osztályharc még vallási formát öltött magára. Gondolok itt az újfajta szökésre, költözködésre — a pravoszlávokra való áttérésre. Arról volt szó, hogy az egyház, miután megvalósította a szövetséget, elszakadt a néptől — a jobbágyoktól és a falusi nincstelenektől. Ez a legszegényebb réteg a vallás tekintetében is el akart különülni egyháztól — áttérve a pravoszláv hitre. Ilyen esetek szorványosan már korábban is előfordultak, de tömeges méretekben a schisma csak a XIX. század végén és a XX. század elején következett be. Különösen erőteljesen jutott kifejezésre ez az egyházszakadás *Iza* és *Velika Lucska* helységekben a XX. század elején. Itt a kormány és az egyház valóságos terrorhoz folyamodott a pravoszlávokkal szemben. A kormány egyszerűen megtiltotta a schismát (az egyháztól való elszakadást a tanok nyílt tagadása nélkül), mert azt egyszerűen a pánszlávizmussal, a ruszozifilizmussal azonosította. Ilyen irányzatok akkoriban csakugyan léteztek, de azt csak a cárizmus ügynökei, a magyaros reakció képviselői igyekeztek terjeszteni, s a nép mit sem tudott róluk.²⁹

Ellenkezőleg, a nép a szerb egyházhoz fordult Karlovcin, az akkori pátriárkához, Georgije Brankovičhez, aki beleegyezett, hogy a ruszinokat felvegyék a pravoszlávok közé, s ezért a budai püspökséghez utalta őket a további lépések megtétele céljából. A továbbiakban azonban — Bécs és a pesti kormány közbenjárására — a pravoszláv egyház kénytelen volt meghátrálni e tekintetben. A mozgalom ennek ellenére tovább terjedt, egyre tömegesebb méretekbe öltött — nem utolsósorban a kormány fizetett ügynökeinek nyomására, akik 1913/14-ben mint provokátorok léptek fel. Közéjük tartozott Dulišković is, akinek szerepe nagyon emlékeztet Nasticéra — a szerb hazaárulási perben —, s akit Maszaryk, Polit és mások lepleztek le. Így leplezték le a máramarosi schisma-perben Duliškovićot és azokat is, akik mögötte álltak.

A népet képviselő ügyvédek között volt egy újvidéki is, név szerint dr. Kosta Hadži.³⁰ A vád 52 ruszint hazaárulással és ruszozifilizmussal terhelt. Hadžinak sikerült bebizonyítania a vád alaptalanságát, s egyben felfedni, hogy azonos forrásról, azonos rendezőről van szó, akárcsak az szerb hazaárulási perben. Hadži szerint azonban „egyazon nép nyelvi és kulturális egységét államhatárokkal nem lehet szétépíteni”. Függetlenül a bírósági per kimenetelétől, a pernek megvolt a maga társadalmi jelentősége — bebizonyította a népnek, hogy téves úton járnak mindazok, akik a nagyállami eszméket követik — akár az orosz cárizmus, akár a magyar kormány áll mögöttük. Egyre jobban hódít a ruszin szellem és tudat, ami 1918-ban teljeseedik ki egészen.

Mielőtt azonban rátérhetnénk az 1918-as események tárgyalására, foglaloznunk kell még a Bácskában, a Szerémségben, esetleg a Horvátországban és a Boszniában élő ruszinok történetével is, s ugyanakkor fel kell fednem, nyilvánosságra kell hoznom bizonyos új történelmi tényeket is, amelyek fényt vetnek a Kárpátokban és a hazánkban élő ruszinok közötti kapcsolatokra.

Mielőtt áttekintենék a vajdasági ruszinok történetét, meg kell jegyez-nem, hogy gazdasági-szociális és vallási-politikai összetétel tekintetében akkor-tájt elég sok volt a hasonlóság a kárpátaljai és a vajdasági ruszinok között — de még több a különbség. Ezek a különbségek a nép gazdasági-szociális összetétele szempontjából kihatóttak a magyarosodás fokára, s ugyanígy a nemzeti és kulturális fejlődés ütemére, gyorsaságára is — minthogy az akkori

egyetlen tanítói értelmiség: a papság itt nem magyarosodott el, hanem épp ez a réteg látott hozzá a nemzeti kulturális munka serkentésével a ruszin nemzeti tudat ébresztgetéséhez — alkalmasint különösen attól kezdve, amikor a kalocsai eparchia a križevaci eparchia vezetése és jurisdikciója alá került, és a vajdasági szerbek hatása alatt, hiszen a ruszinok jobbára Bácskában és a Szerémségben éltek, azon a sík vidéken, ahol a földművelés és a szellemi műveltség is magasabb szinten volt, mint a Kárpátokban, s a ruszinok csupán a németektől és a szlovákoktól maradtak le a földművelésben.

Az agrárstruktúra a XVIII. században még nem volt túlságosan kedvezőtlen. A XIX. század vége felé viszont a vagyoni különbségek már növekedni kezdtek, de a ruszinok közül senki sem vált nagybirtokossá, s nem került föléjük más nemzetiségű nagybirtokos sem — főképpen nem valamilyen uradalom formájában. Mégis, éltek ebben az időben Bácskában ruszinok, akiknek 50—100 hold földjük is volt, s akik mint napszámosokat, aratókat, béreseket, szolgákat alkalmazták saját nemzetiségbelieiket, a ruszinokat. Minthogy a falusi nincstelenek és proletárok nem juthattak munkához mindannyian saját falujukban, így itt is volt munkásvándorlás, főképpen a mezőgazdasági idénymunkák időszakában, de az ipar irányában is, sőt elég sokan Amerikába is kivándoroltak.³¹ A hazatérők azután itt is megpróbálták földet vásárolni, hogy a törpe- és kisbirtokosok sorába tornásszák fel magukat. Mivel a kis- és középszerű birtokkal rendelkező gazdák rétege itt eléggé erős volt, s jól ismerték az akkori földművelés minden követelményét, tehát munkaadókká is váltak, így az itteni ruszinokat nem idegenek, hanem *saját parasztgazdáik zsákmányolták ki*. Ugyanakkor ezen a területen az egyház sem nagybirtokosi rétegeként lépett fel — minélfogva az osztályharc itt másfajta, nem pedig vallási formát öltött.³²

A parasztok magánbirtokain kívül léteztek itt kollektív tulajdont képező, kommunális jellegű is — s minthogy ezekkel a község rendelkezik, a községben pedig a gazdag és tekintélyes ruszinok viszik a szót, így az agrárstruktúra a községi osztályviszonyokra is kihat: a döntő szó itt is, akárcsak az egyházköztségben, a vagyonos ruszin parasztszót illeti meg.³³

Az egyháznak nincsenek nagybirtokai, hanem abból a pénzből tartja el magát, amit a vagyonos parasztszót fizetnek be egyházi adó fejében, illetve hogy megvásárolják egyházi illetékességüket.

Ilyenformán az egyház is a gazdag parasztszótól él, akiknek azonban nincs 100 holdnál nagyobb birtokuk.

Mindez hatást gyakorol a művelődési életre és az irodalomra is. Amíg az északi elbeszélések a favágókról szólnak, addig a bácskai dalok hősei a kaszások, a béreslegények, vagyis általában a mezőgazdasági munkások — hiszen a *népdalköltők* és *mesemondók* maguk is az *agrárproletárok* sorából kerültek ki. A bácskaiak már 1870—1890 táján írni kezdenek és könyvtárakat létesítenek. *Pavlik* a *Lvovban* már 1887-ben a következőket írja: „El kell ismerünk, hogy gazdaságilag és szellemileg az ottani ruszinok a legfejlettebbek közülünk, az ukrainaiakat is ide számítva. Ezért nem csoda, hogy fejenként akár 2 aranyat is fizethetnek az olvasóteremért”.³⁴ *Hnatjuk* ehhez még hozzáteszi, hogy a vajdasági ruszinok írhatnának a kárpátjaiaknak is — az ottani szegények azonban nemigen olvasnak, és pénzük sincs a könyvekre.

Említettem már, hogy a ruszinoknak nem voltak polgári pártjai, s ha valaki mégis jelöltette magát és képviselővé választották, az vagy kormánypárti volt, vagy valamelyik magyar ellenzéki párt listáján szerepelt. Közéjük tartozott pl. Beszkid, vagy korábban Dobrjanszki. A vajdasági ruszinoknak sem volt politikai, polgári pártjuk. Ha létezett is néha valamilyen politikai színvonalú szervezetük, ez sohasem párt, politikai csoportosulás vagy egyesület volt, hanem kizárólag községi szervezet — akár az egyházhoz, akár a községi hatósághoz tartozott. És mivel alig hallhattunk-olvashattunk földműves- vagy más szövetkezetekről, a munkásszakszervezeteknek és pártszervezeteknek viszont nem léteztek külön tagozataik az egyes nemzetiségek számára, így ezek a községi és egyházközségi szervezetek egyben többé-kevésbé az egyedüli ruszin szervezetek voltak. Az egyházközségbe beletartozott minden felnőtt férfi a faluban, de a vezetőségben csak a tekintélyesebb, gazdagabb parasztszót kaphattak helyet. E szervezeteken kívül a községi és más szociális, politikai

kérdésekről sok szó esett az esti szomszédolásokon is, a magánházakban, a fonóban. Ezeken a találkozókön nyilván megbeszéltek minden olyan kérdést, amely azután a község politikai és egyházi összejövetelein is napirendre került.³⁵ Ehhez hasonló szerepet töltöttek be az olvasótermek is.

Habár az 1887—1918-as időszakban a ruszinok nem vettek részt Magyarország politikai-parlamentáris életében úgy, mint korábban, 1848-ban és 1868-ban, az ország többi leigázott népe mégis gondot viselt róluk. Így például 1895-ben a magyarországi nemzetiségek budapesti kongresszusán a szerbek, szlovákok és románok fenntartották a szabad helyeket a ruszinok és a németek számára, hogy — ha úgy kívánják — csatlakozhassanak hozzájuk, és ők saját végrehajtó bizottságukat is megalakították.³⁶ Ehhez hasonlóan gondoskodtak ezek a nemzetiségek a ruszinokkal való együttműködésről 1908-ban is, amikor a szerbek, a románok és szlovákok együttesen mint a nemzetiségek parlamentáris klubja léptek fel a magyar koalíciós kormány ellen — ahogyan erről Polit—Desančić tájékoztat bennünket. E klub programja — az 1895-ös kongresszus határozatainak értelmében — elírányozta a szerbek, a szlovákok és a románok szoros együttműködését azzal, hogy szabad belépést irányoztak elő a ruszinok és a németek számára is.³⁷

Ezeknek a körülményeknek köszönhető, hogy a bácskai—szerémségi ruszin értelmiségi réteg nem magyarosodott el, hanem épp ellenkezőleg, élen járt a nemzeti tudat ébrentartásában, mindenekelőtt a maga erőteljes művelődési és kulturális-nacionális ténykedésével.

Persze azt sem állíthatjuk, hogy ezt a munkát kizárólag az értelmiségiek — a tanítók és a papok — indították el, mert léteztek parasztok és munkások is, akik együttműködtek velük ezen a téren; sőt azt mondhatnánk, hogy az írók és más alkotók, az elbeszélők és költők között azonos arányban képviselték magukat a munkások (Farkas Imre, Kulics stb.) és az értelmiségiek (mint Vrabelja, Kosztelbikova és mások), habár munkájuk elindítója kétségteljesen egy értelmiségi volt, a galíciai Volodimir Hnatjuk.

Ezzel kapcsolatban azonban mindenképpen érdemes elmondanunk azt is, hogy Hnatjuk nem csupán nemzeti hős és kulturális dolgozó volt, de egyben képviselője is a dolgozó népnek, aki még akkor is szem előtt tartotta a szociális mozzanatokat, amikor a népművészeti alkotások gyűjtésével foglalkozott. Ezért is üldözték a magyar hatóságok, s ezért száműzték Vajdaságból. Hnatjuk ezt nem túlságosan nehezményezte, hiszen munkatársai — Farkas, Kulics és a többiek — mindannyian a mezőgazdasági proletariátus soraiból kerültek ki, azok közül, akik még Kraljević Markóról és Mátyás királyról is mint *anti-feudális* s egyben mint *antikapitalista harcosokról* szöfték a legendákat dalaikban! Még az iskolás gyermekek is, ha az iskolában vagy a templomban el kellett énekelniük a magyar himnuszt, mindjárt utána forradalmi elszántsággal elénekelték saját ruszin himnuszukat is!³⁸

Ezekben a dalokba Mátyás király nemcsak arra figyelmezteti a hűbérurakat, hogy a jobbágyok már nem bírják elviselni a feudális terheket, tehát enyhíteni kell őket, hanem a munkások kínjaira és nyomorára is emlékeztetve — a dal olyan szavakat is a király szájára ad, hogy *a napszámot is növelni kell*. Ugyanígy a szegények védelmezője Kraljević Marko is a mezőgazdasági nincstelenek dalaiban.³⁹

Kucura, Keresztúr és több más falu ruszinjai körében a nemzeti tudat olyannyira nyilvánvalóvá és meggyőzővé válik, hogy elutasítanak maguktól mindennemű ruszofilizmust; mindennemű lengyel és szlovák nemzetiségi tudatot, hogy netán magyar voltuk elismeréséről ne is beszéljünk.⁴⁰ Ehhez nagymértékben hozzájárultak az olvasótermek, például Kucurán és Keresztúron, amelyeket még jóval 1887 előtt, már az 1870-es években létrehoztak.

A kárpátaljai vidékekkel ellentétben Vajdaságban Bindasz szerint így vélekedtek az emberek: „Nekünk, a bácskai—szerémségi orosz nép fiaiak, akik az értelmiségiek sorába tartozunk, nem szabad karba tett kézzel figyelniük az eseményeket, s megelégedniük azokkal a falatokkal, amelyeket könyörületből mások kínálnak”. Igaz, ezek a szavak már 1918-ból (XII. 13.) származnak, de a vajdasági értelmiségiek korábban is mindent megtettek a nemzeti-

ségük megóvása érdekében, valahogyan úgy, ahogy a bunyevác nép is kimondta Szantován már 1899-ben, amikor áttértek a pravoszláv hitre: „Hitünket elvehettek, de a nyelvünket nem adjuk!”⁴¹

A nemzetiségi harc mellett Vajdaságban egyre erőteljesebbé vált az osztályharc is, s egészen természetes, hogy a munkások a maguk osztályharcát nemzetközi sikon vitték végbe, minélfogva a ruszinoknak sem volt külön szakszervezetük vagy agitációs bizottságuk, és még kevésbé volt saját politikai pártjuk. Több-kevesebb biztonsággal mégis nyugodtan állíthatjuk, hogy a munkásmozgalomban, más nemzetiségek munkásságának oldalán, a ruszin proletárok is részt vettek. Ezt bizonyos megfigyelésekkel is lehet szemléltetni, amelyek nagyobbára *Mészáros Sándor* doktori értekezéséből valók, amely az 1890—1918-as bácskai munkásmozgalom eseményeit tárgyalja.

Keresztúron és a többi faluban, ahol ugyancsak ruszinok éltek, 1897-ben a ruszin nemzetiségű Gavra Gvozdzak lett a mozgalom vezetője. Mivel ruszin nyelvű újság nem létezett, ő a szerb nyelvű *Zemljodelacot* rendelte meg saját szocialistái számára. A bácskai és a szabadkai munkásokat azonban már egy évvel korábban, 1896-ban is a ruszin Szaniszló Alács szervezte meg.⁴² Másrészt a ruszin munkásokról azt jelentik, hogy „Kulán és Keresztúron fanatizálva vannak”, vagy pedig, hogy a várkonyista független szocialisták 1903-as kongresszusán elég sok ruszin munkás is részt vett Keresztúrról és Kucuráról, s ezért Buchinger, a pesti pártvezető Verbászon meglátogatta a munkásokat.⁴³ Hasonló példákat a későbbi évekből is lehetne említeni. Így például egy 1905—6. évi jelentés szerint a szociáldemokrata pártnak igen sok ruszin tagja volt, a keresztúri községháza építése során pedig az építőmunkások sztrájkba léptek.

A harc mind a két fronton folyt egészen 1918—1919-ig, sőt még 1920-ban is, Vajdaságban éppúgy, mint Kárpátalján, de ekkor már természetesen az új feltételek között, mindenekelőtt a nagy október hatása alatt. A Kárpátokban 1918-ban megalakult a *Ruska Rada*, amelynek vezetői között vajdasági ruszinok is voltak. Emellett a vajdasági ruszinok a harcban is részt vettek 1918-ban, s ennek alapján Újvidéken, a Nagy Nemzetgyűlésben 21 képviselői helyet szereztek maguknak. Ugyanabban az évben Újvidéken megalakult a Ruszin Nemzeti Művelődési Egyesület, s részt vettek a ruszinok a további osztályharcokban is. Így legfőképpen 1919-ben — részint mint a Jugoszláv Szocialista Munkáspárt tagjai, részint pedig nemzetközi harcosokként Szovjet Oroszországban, illetve a Magyar Tanácsköztársaságban.⁴⁴

Ismeretes, hogy Kárpátalját előbb Magyarországhoz csatolták, s a ruszinok számára létrejött a maguk külön polgári (1918-ban), majd proletár (1919-ben) autonóm területük: a Ruszka Krajina.

Egy évvel később, 1920-ban Kárpátalja az európai nagyhatalmi politika központjába került — kiváltképpen a szovjet—lengyel háború idején, amikor az antant-hatalmak épp ezen a *kárpátaljai orosz* területen át akartak segítséget nyújtani a lengyel hadseregnek, hiszen a nyugati országokat ez a vidék kötötte össze Horthy Magyarországn keresztül a lengyelekkel. A ruszinok — együttműködve a Horthy-ellenes magyar menekültekkel — sztrájkokat tartottak és szabotázsakciókat hajtottak végre a Kárpátokon át haladó vasútvonalon, hogy megakadályozzák az antant-terv végrehajtását.⁴⁵

Mindez azonban a ruszin történelem következő fejezetébe tartozik, ami már nem ennek az írásnak a témája.

J E G Y Z E T E K

1. Lenin: *Szocsinyenija*. 18. köt. 368.
2. M. Popović: *Žovtenj i ukrajinska kultura*. Prešov, 1968. 54.
3. *Die Agrarfrage in der Österreich—Ungarischen Monarchie 1900—1918*. Bucuresti 1965.
4. Lásd a 2. jegyzetet.
5. Lásd a 3. jegyzetet.
6. Braun Róbert: *Magyarország feldarabolása és a nemzeti kérdés*. Budapest, 1919.
7. *Die nationale Frage in der Öst.—Ung. Monarchie 1900—1918*. Budapest, 1966. 75. és 139.
8. Aradi Viktor: *A rutén skizmapör*. Budapest, 1914. 3. stb.
9. Perényi József: *Iz istorije zakarpatskih Ukraincev*. Budapest, 1957. 106—107., továbbá 110. és 114.

10. *Görögkatolikus Hírlap*. Budapest 1903/1. Ebben arra szólítják fel a ruszinokat, hogy a magyar nyelvet fogadják el istentiszteleti nyelvné. A lap munkatársai: Demko, Prodán, Beszkid, Zsatkovics stb.
11. Lásd 1) alatt Aradi 8. sz. jegyzetben említett könyvét, 2) alatt Hoffmann Ottó: *A ruthén kérdés*. Pécs, 1914 vagy 1915. (Érdekes, hogy később, amikor Baranya szerb megszállás alá került, 1918—1921 között, ugyanez a H. O. Horthy ellen akart együttműködni a proletariátussal — az író visszaemlékezése.)
12. Országgyűlési jegyzőkönyvek (*Napló*) 1914. I. 12-éről, XXI. köt. 390—394. és 1914. III. 4-éről, XXXI. köt. 378—381.
13. Szabó Orest: *A magyar oroszokról*. Budapest 1913. 239—241.
14. Perényi 9. sz. alatt említett könyve. 78—81. és 90.
15. Mikula Mušinka: *Volodimir Hnatjuk a Naukovi Zbornikban*. 1967/3. szám. 51—57.
16. M. Majer tanulmánya a *Zbornik radovaban: Zovtenj i ukrajinska kultura*.
17. Lásd az előbbi jegyzetet, valamint Vasilj Grivan: *Vpliv Zovtnja c. munkáját ugyanabban a gyűjteményes kiadványban*.
18. Hegedűs Lóránt: *A magyarok kivándorlása Amerikába*. Budapest, 1891. 63—70.
19. *Felvidéki Szemle* (más néven: *Eperjesi Lapok*). Ruszinok számára magyar nyelven fródott újság. 1897. I. 28., 1906. VI. 17. és 1906. VII. 5.
20. Sárközi Z.: *A summások*. Lásd Szabó István gyűjteményes kiadványát: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914*. Budapest 1972. II. köt. 321—432., de különösen a 332. oldal, amelyen a bácskai szlovákok és ruszinok életéről van szó, s ahol többek között ezt olvashatjuk: „Máramaros megye Verhovina nevű mostoha vidékéről már tavasz nyíltaival csaknem az egész lakosság lezönlök és vidékre (az alföldi vidékre — a szerző megj.), s innen alább és csak késő ősszel tér vissza. Ezen verhovinaiak híres kaszások.”
21. Lásd ugyanott, 346—347., továbbá Rácz István írása, 433—486.
22. Ugyanott, 452—453.
23. Ugyanott, 455—459. A kivándorlók száma megyék szerint a következőképpen alakult: Zemplén 82 584, Torontál (Bánát) 76 798 ... Bácska — 44 700 stb. A kivándorlók nemzetiiségi megoszlása a következő volt: magyar — 396 000 (33%), német — 219 700 (18,4%), ... ruszin 54 288 (4,5%), jöllehet a ruszinok csupán 2,5%-át tették ki az összlakosságnak. Az 1900-as évek elején a földművesek részaránya 0,8—3,8% között ingadozott, a mezőgazdasági dolgozóké viszont a 80%-ot is elérte (1901-ben), 1907-ben pedig 80% volt, míg a szolgák és béresek aránya 3,1—12,1% között alakult.
24. Ugyanott, 468.
25. Ugyanott, 480—481.
26. Lásd a *Zovtenj i ukrajinska kultura* gyűjteményes munkákat.
27. A „hegyvidéki akciónak” megvan a maga irodalmi forrásanyaga az 1900-as évekből. Lásd Hegedűs munkáját is (18. jegyzet), továbbá a *Felvidéki Szemle* 1907. évi I. és 1911 március 19-i számát, ahol állást foglalnak az akció mellett, míg az 1911. április 30-i számban Hodinka kijelenti, hogy a ruszinok valójában magyarok, hiszen „Itt minden vér — Árpád vére!” Lásd még Kemény G. Gábor *Iratok c. dokumentumgyűjteményét*. II. köt. Iratok az 1897—1913-as évekből; Szabó Orest: lásd a 13. jegyzetet; Perényi: lásd a 9. jegyzetet stb.
28. Lásd Kemény G. Gábor *Iratok c. gyűjteményéből* az 1897—1898-as okmányokat, elsősorban a következő jelzésekkel: MT-XXV-4 1897. VI. 23-áról — BM ein. 1898 — III — 2751. — FM 12846-IV/2 stb. Az 1900 FM 1900—10661 ein. Egan jelentését tartalmazza. A földeket 25 évre adták bérbe; a bérlet 2,50%-át teszi ki a 6 forintnak; ha valaki részletekben törleszti, akkor 6,3%-ot fizet kamat és költség címén. Az ezzel kapcsolatos ügy lebonyolítását és megszerzését az Országos Központi Hitelszövetkezetre bízták, amely az országos pénztöke egy részével rendelkezett.
29. Kemény G. Gábor: *Iratok*, V, 1906/13, 1907/XI—25, 5680 — PH 8420 — ME 1907/XXV stb.
30. *A magyarorszoki védelmében*, Dr. Kosta Hadži beszéde 1914. II. 26-án Máramaroszigeten. (Átvéve a *Zászlóból* — 3., 6—7., 10.)
31. *Ruži-červenji ruži*, 1962—1971. Ruski Krstur, 1971. 8.
32. *Tradicionalna kultura jugoslovenskih rusina*. Újvidék, 1971. Pl. Miljana Radovanović munkája. (19—27.)
33. Lásd ugyanott, 33.
34. Ugyanott. Mihail Kovač: *Materijalne i duhovne vrednosti*. 233.
35. Ugyanott. Janko Olejar: *Zoz prešlosci Rusinoch u Ruskim Keresture*. 31—35. A danókról: 37. és 40.
36. Dr. Arpad Lebl: *Slovačka narodna stranka*. Istraživanja, 2.
37. Polit: *Besede*. III/2 köt. 28. Lásd *Branik*, 1908. I. 14. és VIII. 16.
38. Lásd Janko Olejar bácskeresztúri beszédét; továbbá dr. Gabor Kostelnik: *Liber Memorabilium*, vagy az 1970. évi szimpozium anyagát a *Tradicionalna kultura jugoslovenskih Rusina c. kiadványban*. Újvidék, 1971.
39. Miljana Radovanović: *Šiže srps.-hrv. epike u narodnoj prozi Kucurskih pripovedača* (152. old. stb.) az előbbi kiadványban.
40. Pavlik: *Rusini v Banati i čitalnja v Kucurovi* ...
41. D. Kirilović: *Pomađarivanje u Južnoj Ugarskoj*. Újvidék, 1935. Továbbá Roman Miz: *Bačvanorsimskoj inteligenciji*. Svetlosć, 1968/3.
42. Mészáros Sándor: *Radnički pokret u Bačkoj 1890—1918*. Doktori disszertáció, kéziratban. (116—117. megj. 160., 162.) Lásd: BM — 1896. VII. 8., továbbá ugyanott 49. megj., vagy a Vajdasági Levéltárban, BB žup. kut. 2981, res 37/97, 67/97.
43. Ugyanott, 280. Vajdasági Levéltár župan BB res 46/97.
44. Lásd: *Ruži-červenji ruži* 1962—1971. Ruski Krstur, 1971. 8—9.
45. A történetírói munkákon kívül (lásd a *Zovtenjt* is) sokat írt ezekről a harcokról regényeiben Illés Béla (*Ég a Tisza, Kárpáti rapszódia*), aki maga is részt vett ezekben a kárpáti csatákban.

NAGY József fordítása